

FORMATIV VA SUMMATIV BAHOLASH: QIYOSIY-NAZARIY TAHLIL

Amirkulova Dilnoza Zokir qizi,

Samarqand davlat chet tillar institute, mustaqil tadqiqotchi

E-mail: dilnozaamirkulova10@gmail.com

Tel: 998945340887

Annotatsiya: Mazkur maqolada formativ va summativ baholash tushunchalarining nazariy-metodologik mohiyati chuqur qiyosiy tahlil qilindi. Ikki yondashuvning tarixiy kelib chiqishi, maqsad, vaqt, xavf darajasi va teskari aloqa mezonlari bo'yicha farqlari tizimlashtirilib, ularning o'zaro bog'liqligi va amaliy integratsiya imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotda M.Skriven, P.Blek, D.Uilyam, D.Sadler, V.Harlen, M.Taras kabi olimlarning nazariy qarashlari tahlil qilinib, formativ va summativ baholashni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish o'rniga, ularni yagona baholash tizimining ikki funksional qutbi sifatida ko'rish zarurligi asoslana-di. Xulosa qilib aytilganda, samarali ta'lim tizimi ikki yondashuvni tizimli uyg'unlashtirishga asoslanishi lozim.

Kalit so'zlar: formativ baholash, summativ baholash, pedagogik baholash, teskari aloqa, o'quv jarayoni, baholash nazariyasi, ta'lim sifati.

Comparative-theoretical analysis of formative and summative assessment

Amirkulova Dilnoza,

*Independent researcher Samarkand State
Institute of Foreign Languages*

Abstract: This article presents an in-depth comparative-theoretical analysis of the concepts of formative and summative assessment. The historical origins of the two approaches are examined, and their differences in terms of purpose, timing,

stakes, and feedback are systematized. The theoretical perspectives of M.Scriven, P.Black, D.Wiliam, D.R.Sadler, W.Harlen, and M.Taras are analyzed to argue that formative and summative assessment should not be treated as opposing categories but as two functional poles of a single assessment system. The article concludes that an effective educational system must be built on the systematic integration of both approaches rather than their separation.

Keywords: formative assessment, summative assessment, pedagogical assessment, feedback, learning process, assessment theory, quality of education.

Сравнительно-теоретический анализ формативного и суммативного оценивания

Амиркулова Дилноза Зокир кизи,

*Самаркандский государственный институт
иностранных языков, Самостоятельный
исследователь*

Аннотация: В данной статье представлен глубокий сравнительно-теоретический анализ понятий формативного и суммативного оценивания. Рассматривается историческое происхождение обоих подходов, систематизируются их различия по цели, времени проведения, уровню риска и обратной связи. Анализируются теоретические взгляды М.Скривена, П.Блэка, Д.Уильяма, Д.Сэдлера, В.Харлен и М.Тараса, на основании которых обосновывается, что формативное и суммативное оценивание не сле-

дует рассматривать как противоположные категории, а как два функциональных полюса единой системы оценивания. Делается вывод о том, что эффективная система образования должна строиться на системной интеграции обоих подходов.

Ключевые слова: *формативное оценивание, суммативное оценивание, педагогическое оценивание, обратная связь, учебный процесс, теория оценивания, качество образования.*

Ta'lim sifatini oshirish masalasi zamonaviy pedagogika fanining markaziy muammolaridan biri bo'lib qolmoqda, bunda baholash tizimining nazariy va amaliy jihatdan qanday tashkil etilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Baholash shunchaki o'quvchi bilimni o'lchash vositasi emas, balki butun o'quv jarayonining yo'nalishi, sifati va natijadorligini belgilovchi pedagogik mexanizmdir. Ushbu mexanizmning ikki asosiy funksional shakli – formativ (jarayonli) va summativ (yakuniy) baholash, bu ikkisi pedagogika fanida uzoq vaqtdan beri alohida-alohida o'rganilib kelinmoqda, biroq ularning o'zaro nisbati, farqlari va bir-biriga ta'siri masalasi hanuzgacha to'liq yakunlangan ilmiy konsensusga ega emas.

Formativ baholash tushunchasi o'quvchining o'quv jarayoni davomida erishayotgan natijalarini kuzatish, unga tezkor va konstruktiv fikr-mulohaza berish hamda shu asosda ta'lim jarayonini moslashtirishga qaratilgan bo'lsa, summativ baholash odatda o'quv davri (chorak, semestr, kurs) yakunida o'quvchi erishgan natijani rasmiy tarzda qayd etish va sertifikatlash maqsadini ko'zlaydi. Ushbu ikki yondashuv, ko'pincha, bir-biriga zid, hatto raqobatdosh tushunchalar sifatida talqin qilinadi: formativ baholash “o'rganish uchun baholash” (assessment for learning), summativ baholash esa “o'rganilganni baholash” (assessment of learning) sifatida qarama-qarshi qo'yiladi. Biroq so'nggi ilmiy tadqiqotlar – bu ikki tushunchani mutlaqo qarama-qarshi hodisalar sifatida emas, balki yagona baholash tizimining ichki bog'liq

bo'lgan ikki funksional qutbi sifatida ko'rish zarurligini asoslamoqda.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shunda ko'rinadiki, ko'plab amaliyotchi pedagoglar va hatto ta'lim siyosati ishlab chiquvchilar formativ va summativ baholashni bir-biridan mutlaqo ajratilgan, hatto qarama-qarshi tushunchalar sifatida qabul qiladilar, bu esa amaliyotda baholash tizimining bir tomonlama (odatda faqat summativ yo'nalishda) rivojlanishiga olib keladi. Bunday holat, o'z navbatida, o'quv jarayonining rivojlantiruvchi salohiyatini pasaytiradi va baholashni faqat nazorat vositasiga aylantirib qo'yadi.

Ushbu maqolaning maqsadi – formativ va summativ baholash tushunchalarining nazariy-metodologik mohiyatini chuqur qiyosiy tahlil qilish, ularning tarixiy kelib chiqishi, asosiy farqlovchi mezonlari hamda o'zaro bog'liqlik shakllarini ilmiy jihatdan asoslashdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: 1) formativ va summativ baholash tushunchalarining tarixiy-nazariy kelib chiqishini tahlil qilish; 2) ikki yondashuvning asosiy farqlovchi mezonlarini tizimlashtirish; 3) ularning o'zaro ziddiyati va integratsiyasi bo'yicha zamonaviy ilmiy munozaralarni yoritish; 4) amaliyotda ikki yondashuvni uyg'unlashtirish modellarini tahlil qilish.

Formativ va summativ baholash tushunchalarining tarixiy-nazariy kelib chiqishi. “Formativ” va “summativ” baholash atamalari birinchi marta amerikalik pedagog-metodolog

M.Skriven tomonidan 1967-yilda o'quv dasturlarini baholash nazariyasi doirasida ilmiy muomalaga kiritilgan. Skriven formativ baholashni "davom etayotgan faoliyatni takomillashtirish" vositasi, summativ baholashni esa "yakunlangan mahsulot yoki natijani baholash" vositasi sifatida farqlagan. Muhimi shundaki, Skrivenning o'zi bu ikki tushunchani bir-biriga qarama-qarshi emas, balki baholashning ikki turli funksiyasi sifatida ko'rgan ya'ni, uning fikricha, deyarli har qanday baholash instrumenti nazariy jihatdan ham summativ, ham formativ funksiyani bajarish salohiyatiga ega, biroq faqat ba'zilar amalda formativ vazifani samarali bajaradi [7].

Keyinchalik B.Blum va uning hamkasblari Skrivenning g'oyasini ta'lim baholash nazariyasiga moslashtirib, formativ baholashni o'quv jarayoniga bevosita integratsiya qilishning amaliy modellarini ishlab chiqdilar. 1990-yillarning oxiri va 2000-yillar boshida P.Blek va D.Uilyam tomonidan o'tkazilgan 250 dan ortiq tadqiqotni umumlashtiruvchi fundamental tahlil formativ baholash nazariyasini zamonaviy pedagogikaning markaziy yo'nalishlaridan biriga aylantirdi. Ularning tadqiqotlari formativ baholashning o'quvchi o'zlashtirishiga ta'sirini ilmiy jihatdan asoslab, uni "baholash orqali o'qitish" (assessment for learning) konsepsiyasining nazariy poydevoriga aylantirdi [2].

D.Uilyam va P.Blek tomonidan o'tkazilgan yana bir muhim tadqiqotda formativ va summativ baholash funksiyalarini bir-biridan farqlash mezonlari ilmiy jihatdan aniqlashtirilib, ikkala funksiya bir xil baholash instrumenti asosida ham amalga oshirilishi mumkinligi ko'rsatilgan [12].

Bu xulosa keyinchalik V.Harlen va M.Jeyms tomonidan yanada rivojlantirilib, formativ va summativ baholashning talablari (ishonchlilik, mezon bazasi, e'tibor markazi) bir-biridan tub-

dan farq qilishi, shu sababli ularni sodda tarzda bir-biriga "yig'indi" qilib bo'lmazligi asoslab berilgan [5].

Formativ va summativ baholashning asosiy farqlovchi mezonlari. Formativ va summativ baholash o'rtasidagi farqlarni tizimli tushunish uchun ularni bir nechta asosiy mezon bo'yicha qiyoslash maqsadga muvofiqdir. Birinchi mezon – **maqsad**: formativ baholashning asosiy maqsadi o'quv jarayonini real vaqt rejimida yo'naltirish va tuzatishdan iborat bo'lsa, summativ baholash o'quv natijasini rasman qayd etish va sertifikatlashga xizmat qiladi. Ikkinchi mezon – **vaqt**: formativ baholash o'quv jarayoni davomida uzluksiz va tez-tez amalga oshirilsa, summativ baholash odatda o'quv davri yakunida, nisbatan kamroq chastotada o'tkaziladi. Uchinchi mezon – **xavf darajasi** (stakes): formativ baholash odatda past xavfli (low-stakes) bo'lib, o'quvchi xatosi jazolanmaydi, aksincha o'rganish imkoniyati sifatida qaraladi; summativ baholash esa yuqori xavfli (high-stakes) bo'lib, natija o'quvchining keyingi ta'lim yoki kasbiy yo'liga bevosita ta'sir qiladi. To'rtinchi mezon – **teskari aloqa**: D.Xetti va H.Timperli tomonidan o'tkazilgan 800 dan ortiq meta-tahlilga asoslangan tadqiqotda ko'rsatilishicha, formativ baholashda teskari aloqa lahzali, konkret va vazifaga yo'naltirilgan bo'lib, o'quvchiga keyingi qadamni aniq ko'rsatadi; summativ baholashda esa teskari aloqa odatda kech beriladi yoki umuman berilmaydi, chunki uning asosiy vazifasi rivojlantirish emas, balki qayd etishdir [6]. Beshinchi mezon – **o'quvchi roli**: formativ baholashda o'quvchi faol ishtirokchi, o'z-o'zini va tengdoshlarini baholashga jalb etilgan subyekt sifatida qatnashadi, summativ baholashda esa ko'pincha passiv, faqat baho oluvchi rolida qoladi.

Quyidagi jadvalda ushbu besh asosiy mezon bo'yicha formativ va summativ baholashning qiyosiy tavsifi keltirilgan (1-jadval):

Formativ va summativ baholashning qiyosiy tahlili

Mezon	Formativ baholash	Summativ baholash
Maqsad	O'quv jarayonini yo'naltirish va tuzatish	O'quv natijasini qayd etish va sertifikatlash
Vaqt	Uzluksiz, o'quv jarayoni davomida	Yakuniy – davr, kurs yoki chorak oxirida
Xavf darajasi	Past (low-stakes)	Yuqori (high-stakes)
Teskari aloqa	Lahzali, konkret, vazifaga yo'naltirilgan	Kech yoki umuman berilmaydi
O'quvchi roli	Faol ishtirokchi, o'z-o'zini baholaydi	Ko'pincha passiv, faqat bahoni qabul qiladi

Formativ va summativ baholash o'rtasidagi ziddiyat va nazariy integratsiya masalasi. Formativ va summativ baholashni sodda tarzda ikki qarama-qarshi qutb sifatida taqdim etish zamonaviy baholash nazariyasida jiddiy tanqidga uchramoqda. M. Taras o'zining ta'sirchan nazariy maqolasida formativ baholashning summativ baholashdan mustaqil, alohida hodisa emasligini, aksincha “formativ baholash – summativ baholash ustiga qo'shilgan, o'quvchi tomonidan foydalaniladigan teskari aloqa” ekanligini asoslaydi. Uning fikricha, har qanday formativ baholash jarayoni avvalo qandaydir sifat haqida hukm (ya'ni, summativ komponent) chiqarishdan boshlanadi, farq faqat shu hukmning keyin qanday ishlatilishida o'quvchi rivojlanishi uchunmi yoki faqat qayd etish uchunmi namoyon bo'ladi [9].

R.Bennett o'zining tanqidiy sharhida formativ baholash tushunchasining hozirgi holatda “yetarlicha aniq belgilanmagan artefaktlar va amaliyotlar to'plami” ekanligini ta'kidlab, uning samaradorligi haqidagi umumlashtirilgan da'volarga ehtiyotkorlik bilan yondashish zarurligini ko'rsatadi. Bennetning fikricha, formativ baholashning ta'siri fan sohasi xususiyatlarini, o'lchov tamoyillarini va o'qituvchining metodik tayyorgarligini hisobga olmasdan, umumiy va universal deb talqin qilinmasligi kerak. Bu

tanqidiy pozitsiya formativ va summativ baholashni oddiy “yaxshi-yomon” dixotomiyasiga tushirib qo'ymaslik, balki ularning har birini o'z kontekstida, ilmiy asoslangan tarzda qo'llash zarurligini ko'rsatadi [1].

V.Harlen va M.Jeyms tomonidan taklif etilgan yana bir muhim nazariy pozitsiyaga ko'ra, formativ va summativ baholashning talablari ishonchlilik (reliability), baholash mezonlari bazasi va e'tibor markazi bir-biridan tubdan farq qiladi, shu sababli oddiy formativ baholash natijalarini yig'ib, ulardan summativ xulosa chiqarish metodologik jihatdan asossizdir [5]. Bu xulosa amaliyotda muhim ahamiyat kasb etadi: ko'plab ta'lim tizimlarida (jumladan, O'zbekistonda ham) formativ baholash ballari mexanik ravishda yakuniy bahoga qo'shib yuboriladi, bu esa Harlen va Jeyms nuqtai nazaridan ikkala baholash turining o'ziga xos funksiyasini buzadi.

Amaliyotda integratsiya modellari va istiqbollari. Formativ va summativ baholashni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish o'rniga, ularni izchil uyg'unlashtirish g'oyasi so'nggi yillarda ustuvor nazariy yo'nalishga aylandi. D.Boud tomonidan taklif etilgan “barqaror baholash” (sustainable assessment) konsepsiyasi bu borada alohida ahamiyatga ega: unga ko'ra, baholashning maqsadi nafaqat joriy o'quv davri

natijasini qayd etish, balki o'quvchida butun umr davomida o'z bilimini mustaqil baholay olish qobiliyatini shakllantirishdan iborat bo'lishi kerak. Boudning fikricha, formativ va summativ baholash – bir-biriga zid emas, balki o'quvchining “baholovchi mulohaza” (evaluative judgement) qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yagona uzluksiz jarayonning ikki bosqichidir [4].

D.Uilyam o'zining “Embedded Formative Assessment” (Integratsiyalashgan formativ baholash) konsepsiyasida formativ baholashni alohida, qo'shimcha faoliyat sifatida emas, balki kundalik o'qitish jarayonining ajralmas qismi sifatida loyihalashtirish zarurligini asoslaydi. Uning modeliga ko'ra, o'qituvchi formativ baholashni besh asosiy strategiya orqali dars jarayoniga singdirishi mumkin: o'quv maqsadlari va muvaffaqiyat mezonlarini aniq belgilash, samarali sinf muhokamalarini tashkil etish, konstruktiv teskari aloqa berish, o'quvchilarni bir-birlari uchun o'quv resursi sifatida faollashtirish hamda o'quvchilarni o'z ta'limining egasi sifatida faollashtirish [11].

Nazariy jihatdan, formativ baholashning psixologik asosi L.Vygotskiyning “Yaqin rivojlanish zonasi” (ZPD) nazariyasida ham topiladi. Vygotskiyga ko'ra, o'quvchi mustaqil bajara olmaydigan, ammo kattalar yoki kuchliroq tengdoshi yordamida uddalay oladigan vazifalar zonasi mavjud bo'lib, formativ baholash aynan shu zonada o'quvchiga yo'naltiruvchi yordam (scaffolding) berish orqali rivojlanishni ta'minlaydi. Summativ baholash esa, o'z navbatida, ushbu rivojlanish jarayonining muayyan bosqichidagi natijasini qayd etib, keyingi rivojlanish zonasini belgilash uchun boshlang'ich nuqta vazifasini o'taydi – bu esa ikki yondashuvning nazariy jihatdan bir-birini to'ldiruvchi, uzviy bog'liq ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi [10].

D.Sadlarning baholash nazariyasi ham ushbu integratsiya g'oyasini asoslashda muhim

rol o'ynaydi: uning fikricha, samarali baholash – u formativ bo'ladimi yoki summativ – o'quvchi maqsadni bilishi, joriy holatini anglashi va bo'shliqni to'ldirish yo'lini ko'rishi kerak bo'lgan yagona jarayonning turli ko'rinishlaridir. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy ta'lim tizimlari uchun eng maqsadga muvofiq yondashuv – formativ va summativ baholashni ikki alohida, raqobatdosh tizim sifatida emas, balki yagona baholash arxitekturasining o'zaro to'ldiruvchi ikki komponenti sifatida loyihalashtirishdir. Bunday integratsiyalashgan yondashuv, bir tomondan, o'quv jarayonining rivojlantiruvchi salohiyatini saqlab qolsa, ikkinchi tomondan, ta'lim tizimining hisobdorlik va sertifikatlash vazifalarini ham ta'minlaydi [7].

O'tkazilgan qiyosiy-nazariy tahlil formativ va summativ baholashning zamonaviy pedagogika fanidagi murakkab va ko'p qirrali munosabatini ochib berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bu ikki tushunchani oddiy qarama-qarshi kategoriyalar sifatida talqin qilish metodologik jihatdan asossiz bo'lib, ular aslida yagona baholash tizimining o'zaro bog'liq ikki funksional qutbini tashkil etadi. M.Skrivendan boshlab P.Blek, D.Uilyam, D.Sadler, V.Harlen va M.Taras kabi olimlarning nazariy merosi shuni tasdiqlaydiki, formativ baholashning summativ baholashdan farqi uning tabiatida emas, balki natijaning qanday ishlatilishida o'quvchi rivojlanishi uchunmi yoki faqat rasmiy qayd etish uchunmi namoyon bo'ladi.

Tahlil davomida aniqlangan besh asosiy farqlovchi mezon – maqsad, vaqt, xavf darajasi, teskari aloqa xarakteri va o'quvchi roli amaliyotchi pedagoglarga ikki yondashuvni ongli va maqsadli tarzda qo'llash uchun aniq mezonlar tizimini taqdim etadi. Shu bilan birga, D.Boud va D.Uilyam tomonidan taklif etilgan integratsiya modellari formativ va summativ baholashni bir-biriga qarshi qo'yish o'rniga, ularni yagona pedagogik arxitektura doirasida uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Amaliy nuqtai nazardan, ushbu xulosalar ta'lim muassasalari va o'qituvchilar uchun muhim yo'l-yo'riq beradi: baholash tizimini loyihalashtirishda formativ va summativ komponentlarni mexanik ravishda aralashtirib yubormasdan, balki har birining o'ziga xos funksiyasini (rivojlantiruvchi va sertifikatlov-

chi) alohida hurmat qilgan holda, ularni izchil va ilmiy asoslangan tarzda bir-biriga bog'lash zarur. Kelgusi tadqiqotlar ushbu nazariy modelni turli ta'lim bosqichlari (maktabgacha, umumiy o'rta, oliy ta'lim) va turli fan sohalarida amaliy sinovdan o'tkazishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bennett, R. E. Formative assessment: A critical review. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 2011, 5–25.
2. Black, P., & Wiliam, D. Inside the black box: Raising standards through classroom assessment. *Phi Delta Kappan*, 1998, 139–148.
3. Bloom B.S. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. New York: Longman, 1956, 34–98.
4. Boud, D. Sustainable assessment: Rethinking assessment for the learning society. *Studies in Continuing Education*, 2000, 151–167.
5. Harlen, W., & James, M. Assessment and learning: Differences and relationships between formative and summative assessment. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 1997, 365–379.
6. Hattie, J., & Timperley, H. The power of feedback. *Review of Educational Research*, 2007, 81–112.
7. Sadler, D. R. Formative assessment and the design of instructional systems. *Instructional Science*, 1989, 119–144.
8. Scriven, M. The methodology of evaluation. In R. W. Tyler, R. M. Gagné, & M. Scriven (Eds.), *Perspectives of curriculum evaluation* (AERA Monograph Series on Curriculum Evaluation, No. 1). Chicago: Rand McNally, 1967, 39–83.
9. Taras, M. Assessment – summative and formative – some theoretical reflections. *British Journal of Educational Studies*, 2005, 466–478.
10. Vygotsky, L. S. *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978, 56–87.
11. Wiliam, D. *Embedded formative assessment*. Bloomington, IN: Solution Tree Press, 2011, 76–90.
12. Wiliam, D., & Black, P. Meanings and consequences: A basis for distinguishing formative and summative functions of assessment? *British Educational Research Journal*, 1996, 537–548.